

Jerzy Stochmiałek

Alfabetyzacja informatyczna dorośli w kontekście procesu wykluczenia społecznego

Chowanna 2, 102-110

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

„Chowanna”	Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego	Katowice 2005	R. XLIX (LXII)	T. 2 (25)	s. 102–110

Jerzy STOCHMIAŁEK

Alfabetyzacja informatyczna dorosłych w kontekście procesu wykluczenia społecznego

Rozwój technik informatycznych sprzyja upowszechnianiu komputerowych strategii sterowania i komunikacji w procesach produkcyjnych, usługach, zarządzaniu, badaniach naukowych, kształceniu. W procesie transformacji od społeczeństwa industrialnego do społeczeństwa informatycznego wyłania się tzw. nowa ekonomia, z ogromnymi możliwościami dynamizowania procesów edukacyjnych, stymulowania wzrostu gospodarczego, tworzenia nowych miejsc pracy.

Sprostanie szybko zmieniającym się wymaganiom funkcjonowania w społeczeństwie opartym na wiedzy i zorientowanym na dynamiczną wymianę informacji wymaga nieustannego doskonalenia kwalifikacji zawodowych i społecznych (por. m.in. Goldberg, 2004; *Implementing Knowledge Economy...*, 2003; *Improving Competitiveness...*, 2004).

W Polsce okresu transformacji następuje jednak niekorzystne zjawisko kumulowania się wymiarów marginalizacji społecznej. Niedostateczny poziom kompetencji informatycznych wielu osób dorosłych i starszych jest znaczącym wyznacznikiem procesu ich społecznej i zawodowej marginalizacji.

Typowy syndrom cech położenia społecznego ograniczający możliwości dostępu rodzin do najważniejszych instytucji życia zbiorowego to: funkcjonalny analfabetyzm; niskie wykształcenie jako trwałe korelaty biedy; strukturalne bezrobocie związane nie tyle z brakiem miejsc pracy, ile ze wzrastającą liczbą osób niezdolnych do podjęcia pracy z powodu braku kwalifikacji;

niestabilność dochodów; funkcjonowanie „szarej i czarnej strefy”; wielodzietność rodzin; ubóstwo.

Warto poświęcić trochę uwagi na uściślenie zakresów znaczeniowych podstawowych pojęć, a mianowicie: analfabetyzm i alfabetyzacja. Analfabetyzm (z gr. *analphabetos* – ‘nie znający liter’) oznacza brak umiejętności czytania i pisania u osób powyżej określonego wieku – wg kryterium UNESCO przyjmuje się granicę 15. roku życia (por. Nowicka, 2003a, s. 115). Wyróżnić można takie odmiany, jak analfabetyzm całkowity, częściowy, wtórny, funkcjonalny. Ten ostatni oznacza brak umiejętności wykorzystania słowa pisanego jako środka komunikacji w typowych sytuacjach życia codziennego; mimo opanowania umiejętności czytania i pisania analfabeta funkcjonalny nie posiadał zdolności rozumienia tekstów pisanych na poziomie koniecznym do sprawnego funkcjonowania we współczesnym świecie. Nas najbardziej zainteresuje pojęcie analfabetyzmu informatycznego, związanego z brakiem umiejętności „wykorzystania techniki informacyjnej, a zwłaszcza posługiwania się nowoczesnymi narzędziami pracy, do jakich zaliczamy komputery czy Internet; analfabetyzm informatyczny może stać się istotną przeszkodą w prawidłowym funkcjonowaniu we współczesnym świecie” (Nowicka, 2003a, s. 115).

Pojęcie „alfabetyzacja” (ang. *Alphabetization*) oznacza działalność edukacyjną dotyczącą opanowania przez uczniów podstawowych umiejętności czytania i pisania. Jak zauważa M. Nowicka (2003b, s. 89), alfabetyzacja stosowana w walce przeciw analfabetyzmowi zawsze łączy się z pomocą międzynarodową w zakresie rozwoju szkolnictwa, kształcenia kadry pedagogicznej, rozwijania badań edukacyjnych i upowszechniania oświaty.

Dane z Międzynarodowego Badania Analfabetyzmu Funkcjonalnego (International Adult Literacy Survey – IALS) przeprowadzonego przez OECD i Statistics Canada w połowie lat 90. wykazują, że 75% Polaków między 16. a 65. rokiem życia osiąga wyniki poniżej poziomu określonego przez specjalistów ds. rynku pracy i pracodawców jako niezbędny do skutecznego funkcjonowania w miejscu pracy wymagającym odpowiednich zasobów wiedzy i informacji. Informacje zebrane dla IALS pokazały ponadto, że w Polsce w ciągu roku poprzedzającego badanie zarówno ogół populacji, jak i osoby pracujące rzadziej niż obywatele innych – przede wszystkim północnoeuropejskich – państw uczestniczyły w szkoleniach i programach edukacyjnych dla dorosłych (Goldberg, 2004, s. 73).

Rozwój technologii informacyjnej wyzwaniem dla edukacji dorosłych

W państwach należących do czołówki cywilizacyjnej świata można zaobserwować tworzenie się wielowarstwowych i alternatywnych struktur organizacyjnych procesu kształcenia. Przeobrażenia, jakim podlega edukacja realizowana w uniwersytetach otwartych czy innych placówkach kształcenia dorosłych, są zaledwie wprowadzeniem do zmian w systemie edukacji. Sieć komputerowa daje możliwość przeniesienia lekcji, wykładów, seminariów czy ćwiczeń poza budynek szkolny. Uczniowie mogą kontaktować się z nauczycielem i między sobą, uczestniczyć w seminariach, grupach dyskusyjnych, debatach na żywo i wideokonferencjach.

Przy dzisiejszym poziomie usług telekomunikacyjnych utrzymywanie regularnego kontaktu z instytucjami kształcenia dorosłych z całego świata przestało być zarezerwowane tylko dla „wybranych”. W korzystnej sytuacji są adepti uczący się na odległość. Taka forma edukacji nie jest, co prawda, wymysłem ostatnich lat, jednak dzięki popularności Internetu nabrała całkiem nowego wymiaru. Na rozległych obszarach o małej gęstości zaludnienia, gdzie uczniowie i nauczyciele są od siebie oddaleni o setki i tysiące kilometrów, kształcenie na odległość (*distance education*), drogą radiową i telewizyjną było popularne od dawna.

Szybki rozwój technik społecznej komunikacji sprzyja ewolucji kształcenia korespondencyjnego wykorzystującego tradycyjny obieg informacji pisemnej w stronę kształcenia multimedialnego, bazującego na programach radiowych, telewizyjnych, komputerowych, rozmowach telefonicznych. Oprócz takich środków dydaktycznych, jak podręcznik, na znaczeniu zyskały kasety audio-video, CD-Interactive Discs, oprogramowanie komputerowe, wykorzystanie Internetu. Model teleedukacyjny uwzględnia zastosowanie audio- i wideokonferencji, model wirtualny zaś obejmuje interaktywne multimedia, komunikację (obraz, tekst, dźwięk) przez Internet. Nauczanie synchroniczne zapewnia wymianę informacji „na żywo”, w tym samym, rzeczywistym, czasie, np. w formie wideokonferencji lub IRC – Internet Relay Chat. Natomiast wymiana informacji w różnym czasie w ramach nauczania asynchronicznego pozwala na dostęp do materiałów edukacyjnych na stronach www lub serwerach FTP w dowolnym czasie w instytucji edukacyjnej lub w domu. Nauczanie w sieci z wykorzystaniem platformy LMS (Learning Management System), posiadającej określoną strukturę techniczną, pozwala na działalność wirtualnej instytucji: dostęp do wykładów, testów, interaktywnych gier.

Powstanie zintegrowanych sieci informacyjnych wiąże się z wynalezieniem i doskonaleniem komputerów, to na nich bowiem opiera się dzisiejszy, multimedialny i ogólnodostępny Internet. W 1993 roku po raz pierwszy eksperci

związani z jedną z najbardziej wpływowych „w sieci” instytucji Internet Engering Task Force podjęli próbę zdefiniowania Internetu (por. K r y s z - c z u k, 2002). Globalność Internetu, polegająca na wykraczaniu informacji poza krajowe, narodowe i terytorialne granice, oznacza, że taka globalizacja w ostateczności może prowadzić do narodzin autorytaryzmu czy anarchii. Wciąż trwa dyskusja i podejmowane są próby prawnych regulacji funkcjonowania (produkcji, sprzedaży, praw autorskich) elektronicznych mediów i środków komunikacji (H e t m a ń s k i, 1998). Stawiana jest teza, że w czasie rosnącej globalizacji i ofensywy nowych technologii koncepcja kształcenia otwartego i na odległość winna być powtórnie zdefiniowana.

Dynamika zmian w otoczeniu człowieka sprzyja konieczności uczenia się przez całe życie. Koncepcja edukacji ustawicznej (*Lifelong Education*, *Éducation Permanente*, *Lebenslanges Lernen*), mając wielowiekową tradycję, eksponuje wielostronny rozwój człowieka w okresie jego ontogenezy. Ta aktywność edukacyjna realizowana jest w ramach uczącego się społeczeństwa (*learning society*). Na gruncie pluralistycznie ukształtowanej edukacji dorosłych procesy ustawicznego uczenia się mają charakter formalny (szkolny i pozaszkolny) oraz nieformalny. Oprócz rozwiązań instytucjonalnych uczeniu się dorosłych sprzyjają nieformalne rozmowy, obserwacje, spotkania w życiu prywatnym i zawodowym. Kształcenie ustawiczne dotyczy więc także różnorodnych inicjatyw obywatelskich oraz realizacji indywidualnych projektów kształceniowych wynikających z zaspokajania potrzeb i realizowania transgresji rozwojowych.

Większa elastyczność oświaty dorosłych i zwiększenie zróżnicowanych ofert edukacyjnych współwystępuje z rozwojem koncepcji kształcenia otwartego i zdalnego – Open and Distance Learning (ODL) – oraz nowoczesnych technologii informacji i komunikacji w edukacji dorosłych – Information and Communication Technology (ICT).

Organizacje wirtualne przyjmują wiele postaci i mają wiele zastosowań, przykładowo: wirtualne szkolenia i symulacje, wirtualne laboratoria i symultaniczne projekty inżynierskie, wirtualne organizacje produkcji i sprzedaży. Mogą też występować wirtualne organizacje kształcenia projektowania, produkcji czy też handlu. Zdalny dostęp i wykorzystanie naukowych baz danych zostały szybko zaadaptowane do organizacji baz danych i sieci bankowych, giełdowych itp. Niewyobrażalne jest dziś prowadzenie większych operacji finansowych bez informatycznego wspomaganie sieciowego. Komputerowe katalogi bibliotek zastępowane są pełnym dostępem komputerowym do całych treści bibliotek.

Wirtualna forma organizacji przedsiębiorstwa jest oparta przeważnie na „centrum kompetencji kluczowych”, obejmujących umiejętności w zakresie kształtowania strategii globalnej opartej na przedsiębiorczej wizji i misji, skoordynowanej ze strategiami cząstkowymi poszczególnych biznesów. Funkcje

rzeczowe przedsiębiorstwa, takie jak: badania i rozwój, zakup, produkcja, logistyka, marketing, sprzedaż, realizowane są przez odrębne jednostki, nazwane „dostawcami usług” (Grudzewski, Hejduk, 2002, s. 93).

Rozwój społeczeństwa informatycznego stwarza szanse na zatrudnienie w formie pracy zdalnej (telepracy), zmniejszającej ograniczenia związane z czasem i miejscem pracy. Programy telepracy, wymagającej wysokich kompetencji informatycznych, wpisywane są w strategię biznesowe, w których kładzie się akcent na przesłanki ekonomiczne i przewagę nad konkurencją. Jednocześnie występujący obecnie problem bezrobocia oraz wkraczanie technologii informatycznych w każdą niemal sferę życia skłaniają do refleksji nad możliwościami i następstwami realizacji telepracy. Ta nowa forma zatrudnienia wzbudza nadzieje na aktywizację zawodową osób niepełnosprawnych oraz wychowujących małe dzieci, na pokonywanie różnic infrastrukturalnych między regionami dzięki możliwości podejmowania zatrudnienia poza miejscem zamieszkania bądź na łatwiejsze łączenie życia zawodowego i rodzinnego (Stochmiałek, 2002; Theiss, 2002).

Warto wspomnieć także o telepracy osób przebywających na urloпах wychowawczych. Telepraca jawi się jako instrument umożliwiający łączenie aktywności zawodowej z opieką nad małym dzieckiem. Zaletą tak zorganizowanej pracy jest możliwość utrzymania kwalifikacji zawodowych, podtrzymywanie aktywności zawodowej (wiele kobiet po okresie macierzyństwa nie wraca już na rynek pracy), kontynuacja opłacania ubezpieczenia społecznego oraz wkład w dochody gospodarstwa domowego.

Telepraca jest też postrzegana jako źródło ewentualnych zagrożeń, takich jak: niewystarczająca ochrona socjalna czy izolacja społeczna.

Nowe technologie pozwalają przekraczać bariery środowiskowe osobom niepełnosprawnym (Pisecki, 2001). Idea zdalnego zatrudnienia daje szanse na zatrudnienie na otwartym rynku pracy wielu osób niepełnosprawnych. Telepraca jest dobrą ofertą dla osób dotkniętych niepełnosprawnością w późniejszym okresie życia, po zdobyciu wykształcenia i kwalifikacji zawodowych oraz zbudowaniu swojej tożsamości zawodowej. Z uwagi na niezdolność wielu osób do wydajnej pracy na pełnym etacie telepraca jest dobrą okazją do tworzenia sieciowych zespołów niepełnosprawnych pracobiorców, którzy w sieci realizują konkretne przedsięwzięcia czy projekty.

Jednak znaczącym warunkiem uczestnictwa w programach telepracy są wysokie kwalifikacje informatyczne. Stąd też osoby nie spełniające tych wymagań są w znacznym stopniu wykluczone z dobrodziejstw społeczeństwa informacyjnego.

Występowanie zjawiska wykluczenia społecznego

Globalne społeczeństwo informacyjne jest kolejnym etapem rozwoju wyzwalającym nowe szanse, ale także nowe zagrożenia. Społeczność nie nadążająca za rozwojem może rezygnować z własnych ambicji, doprowadzać do izolacji. W efekcie, zdaniem I. Wagner (2003, s. 37), „dochodzi do wykluczenia społecznego i powiększa się dystans pomiędzy ludźmi wykształconymi i kompetentnymi a tymi, którzy pozbawieni są dostępu do szeroko pojętej technologii informacyjnej, niewykształceni, narażeni przez to na bezrobocie, z wszystkimi jego konsekwencjami. Spowoduje to podwójną frustrację wykluczonych, bo czują się gorsi, pozbawieni nadziei na przyszłość; aktywnych, bo czują się wykorzystywani, utrzymując wykluczonych”.

Warto w tym miejscu przypomnieć uwagi M. Hirszowicz i E. Neymana (1997), wskazujących, że *welfare state* miało być w założeniu odpowiedzią cywilizowanego świata na „dziki kapitalizm”. Oparta na zasadzie solidarności polityka socjalna funkcjonowała przez dziesiątki lat nader skutecznie, obecnie jednak jej sukcesy stają się w coraz większym stopniu sprawą przeszłości. Przyczyniają się do tego paradoksy ekonomiczne ery zdeorganizowanego kapitalizmu, polegające na tym, że instrumenty służące uprzednio pozytywnym korektom systemu obracają się w siły zakłócające jego funkcjonowanie. Coraz wyraźniejsze stają się też psychospołeczne koszty stanu zależności związane z bezrobociem w sytuacji, kiedy życie bez pracy jest dla pewnych grup społecznych nie okresem przejściowym, ale stanem normalnym i nieuniknionym. Załamanie się zasady wzajemności, na jakiej bazowało państwo opiekuńcze, oznacza, że wbrew logice przypisuje się bezrobotnym winę za sytuację, w jakiej się znaleźli. W założeniu, jak każda inna utopia, *welfare state* miało stanowić państwo dobrobytu zapewniające wszystkim obywatelom egzystencję godziwą, materialne warunki szczęśliwości i – jak boska opatrzność – wspomagające tych, którym przypadła przegrana na ekonomicznym ringu. Jeżeli niezbędnym warunkiem przetrwania kapitalizmu było m.in. wyzwolenie motywacji zdobywczych oraz bezwzględnej konkurencji odbywającej się kosztem naruszania społecznej zasady solidarności, negatywnym skutkiem miało zapobiegać działanie państwa opiekuńczego.

Jeśli gospodarka okazywała się zbliżona do bezwzględnej natury eliminującej słabych (dostarczając natchnienia twórcom teorii darwinizmu społecznego), to państwo opatrznościowe miało być ostoją moralnych zasad pomocy słabszym oraz sprawiedliwości przez wyrównywanie szans i umacnianie wtórnej do nich harmonii między ludźmi. Zapewnienie wszystkim obywatelom dostępu do mieszkania, wyżywienia, wykształcenia, opieki zdrowotnej oraz zabezpieczenia starości osiągnięte po raz pierwszy na taką skalę było możliwe właśnie w wyniku

rozwoju kapitalizmu i jemu właściwego doskonalenia technologii oraz związanego z tym wytwarzania nadwyżek produkcyjnych. Tym samym *welfare state* (i jego zdobycze trudne do zakwestionowania) było dla twórców nieodłącznie związane z kapitalizmem: miało ten system wspierać, ograniczając jedynie jego żywiołowość. Opowiadając się za zasadą konkurencji i indywidualizmu, niezbędnego według nich dla rozwoju społeczno-ekonomicznego, twórcy *welfare state* starali się jednocześnie przywrócić systemowi społecznemu moralną odpowiedzialność za losy wszystkich (Hirszowicz, Neyman, 1997).

W ramach charakteryzowania form (typów), jakie przybierać może deprywacja społeczna, w rozważaniach nad zagrożeniem ubóstwem interesująca wydaje się klasyczna typologia przytaczana przez Kaźmierczaka (1998, s. 26–27), powstała w wyniku skrzyżowania kryteriów ekonomicznych (niski dochód: pewny/niepewny) oraz kulturowych (styl życia: stabilny/niestabilny). Obejmuje ona kategorie:

- *biedni stabilni*, osoby, których sytuacja rodzinna jest ustabilizowana, między rodzicami nie ma specjalnych konfliktów, a dzieci nie są zaniedbane; głównym problemem są zbyt niskie dochody;
- *borykający się z życiem*, osoby mające stabilną sytuację rodzinną, ale ze względu na niepewny dochód borykają się z trudnościami życiowymi;
- *żyjący w napięciu*, osoby mające stabilną sytuację materialną, ale zdeorganizowaną sytuację rodzinną, np. na skutek alkoholizmu któregoś z członków rodziny;
- *biedni niestabilni*, osoby prowadzące wysoce niestabilny styl życia i mające niepewne źródła dochodu.

Zaletą tej typologii jest celność zastosowanych kryteriów, dzięki czemu w stosunkowo prosty sposób uzyskuje się złożoną i „trafiającą do wyobraźni” mapę deprywacji społecznej. Ma ona jednak pewne ograniczenia związane zwłaszcza z nieuwzględnieniem tych typów deprywacji, w których kwestia dochodu nie odgrywa, jeśli nie żadnej, to przynajmniej zasadniczej roli. Chodzi tu o takie przypadki trudnej sytuacji życiowej, jak samotność czy niepełnosprawność, w których deprywacja społeczna jest korelatem niezaspokojenia potrzeb społecznych lub funkcjonalnych.

Wypracowanie Europejskiej Strategii Zatrudnienia stało się podstawową płaszczyzną koordynacji narodowych polityk zatrudnienia państw członkowskich UE. Strategia ta opiera się na czterech filarach, a także corocznie ustalanych wytycznych, które określają ramy działań dla poszczególnych państw Unii. Do czterech filarów Europejskiej Strategii Zatrudnienia zalicza się: zatrudnialność, przedsiębiorczość, adaptacyjność, równość szans. Co roku Wspólnota określa dokładne wytyczne i zalecenia dla każdego z filarów, które powinny być realizowane przez państwa członkowskie UE. Na szczycie w Nicei w grudniu 2000 roku przyjęto Kartę Praw Podstawowych Unii Europejskiej, która uważana jest za załączek europejskiej konstytucji. Zawarto

w niej prawa polityczne, obywatelskie i socjalne, które zapisane były wcześniej w różnych dokumentach międzynarodowych, europejskich i narodowych, m.in. godność, równość, wolność, solidarność, sprawiedliwość (Grewiński, 2002).

Ustanowienie europejskiej przestrzeni socjalnej jest związane z utrzymującym się pluralizmem w rozwiązywaniu problemów społecznych w poszczególnych państwach członkowskich UE. Krajowe odrębności systemowe charakteryzują się różnym poziomem rozwoju gospodarczego i standardu życia. Wąski interes narodowy to wciąż istotny czynnik limitujący proces dojścia w przyszłości do „unii socjalnej”. Na tym tle można mówić o wielu różnorodnych modelach polityki społecznej, np. o modelu liberalnym, socjalnym, elementarnym czy korporacyjnym. Ten utrzymujący się pluralizm w rozwiązaniach z zakresu polityki społecznej w państwach członkowskich Unii Europejskiej dotyczy m.in. krajowych odrębności systemowych, które wynikają z różnic historycznych i odmienności tradycji w rozwiązywaniu kwestii społecznych czy też kształtowaniu szczegółowych systemów zabezpieczenia społecznego.

Bibliografia

- Goldberg I., 2004: *Polska a gospodarka oparta na wiedzy. W kierunku zwiększania konkurencyjności Polski w Unii Europejskiej*. Washington D.C.
- Grewiński M., 2002: *Polityka społeczna w Unii Europejskiej. Europejska polityka społeczna w polskiej perspektywie*. „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, nr 2.
- Grudzewski W., Hejduk I.K., 2002: *Przedsiębiorstwo wirtualne*. Warszawa.
- Helmański M., 1998: *Internet, demokracja, edukacja – próba systemowego ujęcia*. „Terazniejszość–Człowiek–Edukacja”, nr 2.
- Hirszowicz M., Neyman E., 1997: *Państwo opatrnościowe i jego ofiary*. „Studia Socjologiczne”, nr 3.
- Implementing Knowledge Economy Strategies. Innovation, Life-Long Learning, Partnerships, Networks and Inclusion. Knowledge Economy Forum II*. Helsinki, Final Report June 2003.
- Improving Competitiveness Through a Knowledge-Based Economy. Knowledge Economy Forum III*. Helsinki, Budapest, Final Report June 2004.
- Juszczak S., 2004: *Edukacja i rewalidacja osób niepełnosprawnych wspomagana technologią informatyczną*. „Chowanna” T. 1 (22).
- Kaźmierczak T., 1998: *Deprywacja społeczna a pomoc społeczna*. W: T. Kaźmierczak, M. Łuczyńska: *Wprowadzenie do pomocy społecznej. Wybrane zagadnienia*. Katowice.
- Kryszczuk M., 2002: *Historia nowego medium – sieci Internet*. „Kultura i Społeczeństwo” T. 46, nr 1.
- Kwiatkowski S.M., 2004: *Wiedza jako komponent standardów kwalifikacji zawodowych*. „Edukacja”, nr 3.
- Lea M.R., Nicol K., eds., 2002: *Distributed learning: social and cultural approaches to practice*. London.

- Maziarz Cz., 1980: *Funkcje dydaktyczne lekcji telewizyjnych w systemie kształcenia na odległość*. „Neodidagmata” [Poznań], T. 13.
- Nowicka M., 2003a: *Analfabetyzm*. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Red. T. Pilch. T. 1: A–F. Warszawa.
- Nowicka M., 2003b: *Alfabetyzacja*. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Red. T. Pilch. T. 1: A–F. Warszawa.
- Pachociński R., 2002: *Technologia a oświata*. Warszawa.
- Piasecki M., 2001: *Telepraca osób niepełnosprawnych – element strategii rozwoju firmy*. „Niepełnosprawność i Rehabilitacja”, nr 1.
- Piekut-Brodzka D.M., 2000: *O bezdomnych i bezdomności. Aspekty fenomenologiczne, etiologiczne i terapeutyczne*. Warszawa.
- Radziewicz-Winnicki A., 2004: *Urbanizacja versus globalizacja. Edukacja w obliczu marginalizacji społecznej (wybrane fragmenty referatu)*. „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, nr 3.
- Skrzypczak J., 1986: *Środki masowej komunikacji w kształceniu dorosłych*. „Oświata Dorosłych”, nr 8.
- Skrzypczak J., 1993: *Wokół statusu technologii kształcenia*. W: *Dokąd zmierza technologia kształcenia*. Red. W. Strykowski, W. Skrzydlewski. Poznań.
- Skrzypczak J., 1999: *Nowe technologie edukacyjne w dydaktyce dorosłych i ich możliwości*. W: *Oświata dorosłych*. Red. E. Solarczyk-Ambrozik, K. Przyszczykowski. Poznań–Toruń.
- Skrzypczak J., red., 1999: *Popularna encyklopedia mass mediów*. Poznań.
- Stochmiałek J., 2002: *Koncepcja telezatrudnienia w obszarze zainteresowań pedagogiki pracy*. „Pedagogika Pracy”, T. 41.
- Stochmiałek J., 2003: *Zastosowanie koncepcji „e-learning” w edukacji dorosłych*. W: *W kręgu edukacji, nauk pedagogicznych i krajoznawstwa*. Red. E. Kameduła, I. Kuźniak, E. Piotrowski. Poznań.
- Stochmiałek J., 2004: *Pedagogika dorosłych wobec problemów osób niepełnosprawnych*. W: *Nauki pedagogiczne w Polsce. Dokonania, problemy, współczesne zadania, perspektywy*. Red. T. Lewowicki, M.J. Szymański przy współpr. R. Kwiecińskiej, S. Kowala. Kraków.
- Stopińska-Pająk A., 2001: *Geneza edukacji ustawicznej*. W: *Problemy rozwoju idei ustawicznego kształcenia*. Red. L. Olszewski. Warszawa.
- Strykowski W., Skrzydlewski W., red., 2002: *Media i edukacja w dobie integracji*. Poznań.
- Szymko D., 2002: *Media i kształcenie specjalne w zmieniającej się edukacji*. W: *Edukacja medialna w społeczeństwie informacyjnym*. Red. S. Juszczyk. Toruń.
- Theiss M., 2002: *Szanse i zagrożenia związane z telepracą. Przykład Republiki Federalnej Niemiec*. „Niepełnosprawność i Rehabilitacja”, nr 2.
- Wagner I., 2003: *Na drodze do społeczeństwa informacyjnego – między rozwojem a wykluczeniem*. „Pedagogika Społeczna”, nr 4.